

ІСТОРІЯ МОВИ

ПРИЙМЕННИК НАД В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV – XVIII ст.
doi: 10.12958/2227-2631-2025-2-52-20-30

Євген Редько,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри філології

Українського католицького університету;

старший науковий співробітник

відділу української мови

Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0797-9499>

У статті проаналізовано особливості використання прийменника *над* у різностильових і різножанрових пам'ятках української мови XIV – XVIII ст., зокрема в матеріалах картотек «Словника староукраїнської мови XIV – XV ст.», «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» та «Історичного словника українського язика» за редакцією Євгена Тимченка. Встановлено, що основні синтаксичні відношення, властиві для цього прийменника (просторові та об'єктні), реалізовані в типових конструкціях, які вказують на розташування над чимось чи поблизу чогось, місце або об'єкт, на які спрямована дія. У цих конструкціях уживано іменники найрізноманітнішої семантики, хоча помітне місце посідають лексеми на позначення місць, назви предметів та гідроніми. Водночас прийменник *над* в аналізованій період розвинув низку додаткових об'єктних «значень» і «підзначень», які вказують на особу, до якої виявлене певне ставлення або щодо якої хтось посідає панівне становище; об'єкт, порівнюваний з іншими об'єктами; об'єкт, усупереч якому діють; об'єкт, додатковий до чогось. Такі «значення» реалізовані в конструкціях з орудним чи знахідним відмінками (з кількісним переважанням перших), але інколи трапляються конструкції, у яких у сучасній літературній мові використані інші прийменники, наприклад, *з*, *на*, *проти*, чи безприйменникові конструкції. Згадана особливість пов'язана, вочевидь, із впливом інших мов, зокрема старопольської, або становить наслідок деяких архаїчних конструкцій, типових для давньоукраїнської чи церковнослов'янської мов. Особливу увагу в статті приділено семантичним особливостям іменників, використовуваних в об'єктних конструкціях із прийменником *над*, стисло прокоментовано деякі стійкі сполуки, у складі яких цей прийменник уживано з абстрактними іменниками. Проаналізовано використання прийменника *над* у часових і кількісних конструкціях, зауважено на тому, що, як і у вторинних об'єктних «значеннях»,

у кількісних і часових конструкціях семантична структура аналізованого прийменника розширюється, зберігаючи основне значення вищості, переважання над чимось.

Ключові слова: історична лексикографія, історія української мови, прийменник, «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.».

Redko Yevhen. Preposition *над* in the Ukrainian Language of the 14th – 18th centuries

The article focuses on the functioning of the preposition *над* in Middle Ukrainian texts of the 14th – 18th centuries, including in the materials of the card index of the Dictionary of the Old Ukrainian Language of the 14th – 15th centuries, Dictionary of the Ukrainian Language of the 16th – first half of the 17th centuries and the Historical Dictionary of the Ukrainian Language edited by Yevhen Tymchenko. It has been established that the main syntactic relations associated with this preposition (specifically spatial and object relations) are realized in constructions that indicate a location above or near something or the object toward which the action is directed. These constructions involve nouns of diverse semantics, with particular prominence given to lexemes denoting places, names of objects, and hydronyms. During the analyzed period, the preposition *над* also developed a number of additional «meanings» and «sub-meanings» that indicate a person to whom a certain attitude is expressed or over whom someone occupies a dominant position; an object compared with other objects; an object against which one acts; an object additional to something. Such «meanings» are realized in constructions involving the instrumental or accusative case, with the instrumental case quantitatively predominating, though at times constructions occur in which other prepositions are used in modern literary language, notably *з, на, проти*, or in prepositionless constructions. The article pays special attention to the semantic features of nouns used in object constructions with the preposition *над*, and briefly comments on the quantitative and temporal relations realized by this preposition.

Keywords: historical lexicography, history of the Ukrainian language, preposition, «Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th centuries».

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Вступ. Прийменник як службова частина мови часто перебуває на периферії історико-лінгвістичних досліджень, хоч і посідає важливе місце в граматичній і семантичній структурі староукраїнських пам'яток.

Така його важливість зумовлена передусім тим, що «прийменникове значення – конкретне в кожному окремому випадку – розкривається в контексті, у сполученні з іншими словами» (Кучеренко, 1973, с. 22), тож прийменники належать до ключових текстотвірних елементів, що допомагають формувати логіко-сміслову структуру речення. Діахронійні дослідження прийменників переважно виходять із лексикографічної роботи, бо укладачі й редактори історичних словників, оперуючи широким цитатним матеріалом, можуть більш ґрунтовно дослідити різні аспекти функціонування прийменників. Однак лексикографічний опис прийменників не позбавлений труднощів, зумовлених загальнотеоретичними (неоднозначне трактування «семантики» прийменників у лінгвістичній літературі; високий ступінь узагальненості «значення» прийменників, а отже, їхня складніша, розгалуженіша «семантична» структура; граматична поліфункційність) і конкретними практичними проблемами (складнощі з моделюванням словникової статті та описом нетипових проти сучасної мови випадків уживання прийменників). Це особливо актуально для непохідних прийменників, які мають складну систему синтаксичних відношень, сполучаючись із різними відмінковими формами іменників. Власне, робота над статтею *надъ* до 19 випуску «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» оприявнила низку згаданих проблем і мотивувала докладніше проаналізувати особливості функціонування прийменника *над* у староукраїнській мові, що й становить мету цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Прийменник *над* варто зарахувати до малодосліджених, особливо якщо порівняти з іншими непохідними прийменниками. У різноманітних розвідках, присвячених описові прийменникової системи староукраїнської й сучасної української літературної мови, заледве на кількох сторінках можна знайти інформацію щодо його функціонування. Чи не найґрунтовніше особливості вжитку прийменника *над* і специфіку його використання в конструкціях із дієсловами, іменниками та прикметниками проаналізував ще в 1920-х рр. Є. Тимченко у граматичних студіях аказатива та інструменталія (Тимченко, 1926, с. 110 – 113; Тимченко, 1928, с. 84 – 86); схожий опис семантичної структури прийменника *над* подає А. Колодяжний (Колодяжний, 1960, с. 100 – 103). У сучасніших розвідках, зокрема в монографії І. Вихованця про прийменникову систему української мови, згаданий прийменник аналізовано серед багатьох інших прийменників подібної семантики чи функцій (Вихованець, 1980, с. 152 – 153, 156, 158 та ін.). У дослідженнях з історичного синтаксису української мови натрапляємо лише на нечисленні згадки про конструкції з прийменником *над* (Безпалько, 1960, с. 136 – 137; Гумецька, 1960; Слинко, 1974, с. 195 – 196). Прикметно, що в академічних монографіях з історичної морфології (Бевзенко та ін., 1978) та історичного синтаксису української мови

(Арполенко та ін., 1983) цей прийменник так само не проаналізовано й лише побіжно згадано про його вжиток. Не потрапив прийменник *над* і в поле зору О. Гайди (Гайда, 2015), яка в дисертації проаналізувала особливості функціонування низки похідних і непохідних прийменників у документах Львівського ставропігійного братства (у доповненій монографії, що має невдовзі вийти друком (Гайда, 2025), дослідниця так само не аналізує цей прийменник). Таку малодослідженість прийменника *над* пояснюємо як загальною малодослідженістю службових частин в українській історичній лінгвістиці, так і певною периферійністю прийменника *над* проти інших непохідних прийменників, наприклад, *в*, *до*, *за*, *на*, *при*, *по*.

Методи дослідження. В основу статті лягли матеріали картотек історичних словників української мови – «Словника староукраїнської мови XIV – XV ст.», «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», «Словника українського язика» за редакцією Є. Тимченка, – які зберігаються у відділі української мови Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (м. Львів). Цитатний матеріал, дібраний з цих картотек, проаналізовано щодо граматичних особливостей, виявлених у прийменникових конструкціях; крім описового, використано також зіставний метод дослідження.

Виклад основного змісту. Прийменник *надъ* і його фонетичні та графіко-орфографічні варіанти *над*, *наде*, *надо*, *надъ* у староукраїнській мові виражають низку синтаксичних відношень, з-поміж яких основними належить визнати просторові та об'єктні. Власне, їхню первинність підтверджують цитати зі «Словника староукраїнської мови XIV – XV ст.», у яких зафіксовано лише ці відношення. Найчастіше йдеться про фізичне розташування вище від чогось чи поблизу чогось (переважно – біля водних об'єктів), реалізоване у сполученні з іменниками в орудному відмінку: *я Любартъ Кгедиминовичъ... записалъ есми и далъ село свое Рожысче... зъ ловы, погонными и осочъными нашими... (што) надъ Стыромъ седятъ* (Луцьк, 1322); *До того Инъшіе Городища и оурочища на(д) ргъчкою Каменцею* (Прилуки, 1459); *мы ездживали тоут в ловы, коли дворецъ Березкий над рекою Зелвою на стадо свое панъ Копач селит почал* (Лукониця, 1478). Така семантика активно поширювалася й на об'єктні відношення, зокрема це помітно в конструкціях керування, де опорним стає дієслово, що вказує на вищість, домінування, переважання, владу над кимось / чимось: *А ивашко... знаємо чиню... аже велебныи г(с)дръ, влодиславъ... и велебныи кна(з), витовтъ литов(с)ки, смилovali(с) надо мною* (Берестя, 1400); *а болше того никакое власти да не имае(т) на(д) те(м) м(н)стыре(м) пече(р)скимъ* (1481); *а староста каменецкїи тыж абы имал моц от своего господаръ от кралъ его милости над каждым от подданых кралъ его милости оучинити справедливост* (Гирлов, 1499).

Прикметно, що в цей період ще існує конкуренція між ужитком прийменника *над* з іменниками у знахідному чи орудному відмінку, однак уже в XVI – XVII ст. вона фактично буде знівельована на користь орудного, і це загалом усталилося в сучасній літературній мові. У пам'ятках XIV – XV ст. прийменник *над* з іменниками у знахідному відмінку виражає об'єктні відношення, переважно вказуючи на додатковий об'єкт дії, і вживаний у канцелярських формулах: *А еше надъ тоє надо все про льпшиее привѣсити В семоу нашомоу листоу* (Луцьк, 1452), *а над тоє сведоцтво... и печат есми свою привесила к сему моему листу* (Рівне, 1488) та ін. Лише в одному контексті *над* вказує на об'єкт, що його щось перевершує: *гды(ж) покол и сладкость, ижь е(ст) на(д) вишитки смыслы, жадни съа нео(т)хиллѣ(т)* (Хотин, 1448) – очевидно, уже в XV ст. сформувалися вторинні об'єктні «значення» цього прийменника, власне перехід від «просторової» до «об'єктної» вищості (щось перебуває над чимось у фізичному просторі → хтось або щось вищий в абстрактному розумінні чи певній ієрархії тощо). Водночас не маємо відкидати можливих впливів старопольської мови на зазначені семантичні процеси, адже, як засвідчують словники старопольської мови (SSP s. 23 – 27; SP s. 424 – 441), таке «значення» за частотністю поступається лише власне просторовому та об'єктному.

Згадані відношення в XVI – XVIII ст. уповні реалізовані в численних контекстах і зазнають різних значенневих трансформацій. Зокрема, у межах просторових відношень можна чітко диференціювати контексти, у яких прийменник *над* вказує на:

а) предмет або місце, вище від яких відбувається певна дія або щось розташоване: *а на(д) тою избою светлица тамъ ротмистръ живеть и топить светлицу тую* (Вінниця, 1552); *и виде(л) есми в сына чу(н)цова на чолѣ на(д) левы(м) вко(м) ра(н)у пробитую кривавую* (Володимир, 1567); *Потомъ Сме(р)тъ по(д)несла все врѹжїе свое наде главу его...* (XVI ст.); *Завѣсы на(д) вбразы и поєсы и едвабницѹ* (Львів, 1637); *Поляки... сукънѹ долгиі зъ долгими надъ голову колнѣрами откинули* (II пол. XVII ст.); *Возми стѣрки звичайной... вли(й) оцту моцного... поста(в) на(д) огнемъ* (XVIII ст.);

б) місце, поблизу якого щось розташоване: *Стоить замокъ на гори днепрово(и) високо(и) а прикро(и) на(д) речищемъ* (Канів, 1552); *а іс̄ яко то з' дороги змордовал(с) и сѣль на(д) колодаземъ* (Пересопниця, 1556 – 1561); *Ста(в)ши вбли(ч)не... анѣдрѣиха солодо(в)ни(ч)ка а(н)на, до(з)нала... же(м) продала имѣнсе свое вла(с)ное... мисеви котороє стои(т) на(д) сажав(в)кою* (Львів, 1594); *Потомъ полемъ просто ро(в)ниною до могильки на(д) дорогою, которая с Перегоновѣки до Дереме(з)ное иде* (Київщина, 1639); *Стефанъ Баторий... въ Козаках... устроил чинѹ... и надалѣ імѹ... надъ Днѣпромъ городъ Терехтемировъ* (поч. XVIII ст.); *По сѣно... послани подводи, зъ Василемъ, которій, надъ сѣномъ заставши яицкого козака, коня взялъ у его бѣлого* (1725);

в) місце, куди спрямована дія (лише зі знахідним відмінком): *тогда вныи жидове... или за нею. и мовили иже иде(т) плака(ти) на(д) гробъ* (Пересопниця, 1556 – 1561); *никострата... прише(д)ши на(д) рѣку тиберь близко моря. заложила мѣст(ч)ко, где дне(с) ры(м)* (Львів, поч. XVII ст.); *или на всходъ... потомъ пере(д)ком по днѣстръ на(д) Бачину* (Львів, I пол. XVII ст.); *Передъ вечеромъ поехалисмо своимъ обозомъ... и приехали надъ вершину рѣчки Тихенкой* (1728); щодо двох останніх підгруп I. Слинько слушно зауважує, що прийменник *над* у конструкціях з орудним відмінком вживали після дієслів стану, а зі знахідним після дієслів цілеспрямованого руху, хоча таке розрізнення було непослідовне (Слинько, 1968, с. 59).

Специфічним з-поміж просторових конструкцій належить визнати словосполучення *над него* ‘до нього’, засвідчене, зокрема, у релігійних контекстах (його варто вважати за церковнослов’янське з походження): *Самаранинъ же нѣакійсь ишо(л), и оувидѣвши прішо(л) на(д) него. И в(с)рди(л) сѧ на(д) ни(м)* (XVI ст.); *Пришедши надъ него съ дщерми своими плакали ревне* (II пол. XVII ст.).

Натомість у межах об’єктних відношень прийменник *над* вказує на:

а) предмет або особу, на які спрямована дія (лише з орудним): *и тепере вжо єсми при старости и што сѧ надо мною вола Божѧа станет, ино нѣкому сѧ будет душею моею печаловати и менѣ поминати* (Острог, 1508); *князь Романъ... надъ тѣломъ брата своего... чинилъ на голосъ поволане жалостными, а плачливыми словы* (Луцьк, 1564); *святый Афанасіе... сказуетъ, яко Жидова... надъ иконою... поруганіе чинили* (Супрасльський монастир, 1580); *Листъ той разрѣшалный надъ нимъ былъ прочитанъ, и заразъ въ колко дній тѣло надутое опало и въ порошок ся обернуло* (Київ, 1621); *пасѣчник... на(д) тими пчолятами седѣл* (1676); *Іванъ... засталъ челяд свою з Мартинихою... бесѣдующих у хатѣ надъ горѣлкою* (Полтава, 1690); інколи прийменник *над* вживано у функції іншого прийменника, як порівняти з сучасною літературною мовою, зокрема в сучасних конструкціях з + *ор.* (*Кто бы впоустилъ жоноу свою а пояль иншоую. прелюбы дѣлаетъ на(д) нею* (Пересопниця, 1556 – 1561)); *на + знах.* (*Много звѣтѣзства вдержавъ надъ турко(м) а(ж) вмылило его. Помста бжѧа над нимъ пала* (Острог, 1509 – 1633)); *проти + род.* (*похвалѣмъ терпѣніе стѣго великого мѣнка х(с)ва дмитреѧ. абы намъ помогъ на(д) вороги нашими млтвою своею* (1489)), а також безприйменниковій конструкції з родовим (*Але его стаѧ мл(с)ть не дозволи(л), не допусти(л) и(м) никаои по(м)сты чинити, На(м) грѣшны(м) прикла(д) даючи, абы(х)мо и мы не мѣтили сѧ на(д) неприяте(л)ми своими* (XVI ст.); *Уже я помстилася надъ вами своего мужа смерти* (Київ, 1673)) – такі конструкції з *над* зараховуємо до архаїчних, поширених ще в давньоукраїнській мові;

б) особу, до якої виявлене певне ставлення (лише з орудним): *єсми неѡ(д)нокро(т) г(с)дрю королю его мл(с)ти и еѧ мл(с)ти королево(й)*

чоло(м) бил, абы(х) мо(г) з бра(т)єю кре(в)ною и з ы(н)шими суседы своими справе(д)ливо(ст) вде(р)жати, а(ч)ко(л)ве была ласка их мл(с)ти г(с)дрьскае **надо** мною (Краків, 1543); Самарянинъ же нѣкакійсь шио(л), и оувидѣвши прішо(л) на(д) него. И в(с)рди(л) сѧ **на(д)** ни(м) (XVI ст.); Иванъ... просилъ **над** собою змилованья (Полтава, 1674);

в) особу чи групу осіб, щодо яких хтось посідає вище, панівне становище: бо не допуцаю невѣ(с)ти учити ани ста(р)ше(н)ства мѣти **на(д)** мужє(м) але быти в мо(л)ча(н)и (Крехів, II пол. XVI ст.); Не есть болиший слуга **над** своего пана, ани власть божія тобѣ ест подана (к. XVI ст.); да будешь не странник, але пан и дѣдичь вѣчны, ту на земли глава всемирная и один **над** всеми быти прагнешь (1600–1601); Философъ единъ Грецкій зданье свое повѣлъ, Штобы в ме(н)жномъ гетманѣ розумѣлъ: Реклъ: же лѣпше ест мѣти два **надѣ** еленами Гетманомъ, а нѣжели еленѣ надѣ лвами (Київ, 1622); Поневажъ нѣтъшого дна, Пресвѣтлого и преславногъ; Монарха нашъ Іисъ Хс; Блѣсловенный снѣ Бжїї; Цесарь **на(д)** цесарми, ... Панъ **надѣ** паны, ... Который владѣеть Нбѣм; и землю (Чернігів, 1646); найчастіше йдеться про приєменниково-іменникові конструкції, у яких семантику вищості, переважання реалізовано в іменниках із відповідним значенням на зразок панъ, глава, левъ (метафорично як цар тварин) тощо; інколи її підсилено формами вищого ступеня порівняння прикметників: Богаты(и) **надѣ** убоги(х) в школъ, ничи(м) вышшии не маю(т) быти, то(л)ко самою наукою (Львів, 1587); нѣ машъ нѣчого зацнѣйшого **на(д)** дѣбу. чого сѧ и наиглупіше люди домышляли и вѣдали (Острог, 1607) тощо; водночас зауважмо, що в окремих випадках приєменник **над** використано в конструкціях з назвами неістот, коли йдеться про метафоричне / образне переосмислення дійсності, наприклад, в Івана Вишенського читаємо: Посылаю вам термину о лжи, которая **над** истиною у вашей земли царствует (к. XVI ст.);

г) об'єкт, порівнюваний з іншим об'єктом: будучи есми зѣ допуцения Божого хоробою обложною навежона, и сподиваючися на себе часу смертного, кгдажъ на свети **надѣ** смерть ничего певнейшого не есть, а если бы зѣ воли Божои часъ смертнѣй на мене пришолъ, полецаю душу мою во Тройци славимому Богу (Сільце, 1531); Чи(м) є(ст) лѣпшій петръ ключа(р) нб(с)ны(и), **на(д)** павла тайника а(л)бо секретара третеого нба (Острог, 1599); всюды на(и)дѣши асѣнѣ(и)шеє **на(д)** со(н)це свѣдоцѣства и доводы прѣто штоко(л)вє(к) ти(м)брове, и кготове славного чинили, тоє тежъ слѣшне має(т) быти приписано (Київ, поч. XVII ст.); Цѣлуй мя цѣлованіемъ оустъ swoich, бо лѣпши оустъ перси твои **надѣ** вино (поч. XVII ст.); мѣет брат небожчика Грицька отложит, яко ближшии **над** иншии тие коп десята за тот двор (Бориспіль, 1663); ест далеко шляхетнѣйшая дѣя **над** тѣло гнюсное (Решетилівка, 1670); таке «значення», як і попереднє, набуває активності в аналізованій період, реалізуючись здебільшого в конструкціях із формами вищого й найвищого ступенів порівняння

прикметників; ці конструкції зазнавали дальшого семантичного розвитку, зокрема прийменник *над* інколи вказує на більшість, вищість когось або чогось – Є. Тимченко називав це «вказівкою на перевагу в якості» (Тимченко 1926, с. 112): *вднаково хс̄ мовить. хто любить w(t)ца или матеръ на(д) мене. не ε(ст) мене годε(н)* (1598); *Нг̄чого и(н)шого не ε(ст) на(д) сумл̄гна доброи в̄гри, ан̄г ты(ж) н̄гчого не ε(ст) до г̄а б̄а ε(д)но над̄г̄ею и в̄грою. пр̄ходити ис хотю* (к. XVI ст.); *А звлаца нам̄ д̄х̄вным̄ то м̄г̄ти над̄ ин̄ших̄ пристоит̄, которым̄ то и книга таа до роук̄ достатиса маєт̄* (Дермань, 1603 – 1604); *Владимирь... того болвана Перуном̄ назвавши, ... особливе над̄ ин̄ших̄ чтиль* (Київ, 1673);

г) об'єкт як додатковий до чогось (лише зі знахідним у конструкції *над то*): *На(д) то пов̄гдил те(ж) кна(з) Василе(й), иж w(н) в то(м) жо wстро(в)ε спо(л)но(м) має(т) чотыре(x) сел свои(x) входы бортны(и) стародавны(и)* (Вільна, 1533); *над̄ то ещо прер̄г̄чоныи м̄г̄щане и обыватели того м̄г̄стечка Брусилова, которые там̄ осядут̄ и оседать будут̄, не будут̄ повинни нам̄... капицизу давати* (Варшава, 1585); *А которы(и) по(д)даны(и) не мель чого да(т) во(д)луг̄ ро(с)казан̄г̄я, теда конε, волю брали и продавали и на сво(и) пожиток̄ вворочали, на(д) то з г̄уме(н) збожа снопами брат̄ и на (с)во(и) пожиток̄ вбороча(т) казали* (Житомир, 1635); *а над̄ то, кд̄им̄ просиль о той м̄г̄ре кго, Чаплинского, на себе респекту и призр̄г̄н̄я* (поч. XVIII ст.);

д) об'єкт, у супереч якому діють (зі знахідним): *або на спустошен̄εа того имен̄εа пуци розεшт̄г̄а люде(и) ма(и)ностε(и) н̄ийх̄ и шкод̄ наших̄ зысковали або наклады выкупуючи не вт̄дали и над̄ сєсь лист̄ наш̄ в чом̄ же будь выступили* (Єсківці, 1563); *а хтобы в̄ том̄ переказу якую церкви Божей над̄ запись его чинити хот̄г̄ль, на таковых̄ всих̄ клятву звык̄люю в̄ костел̄ Греческом̄ положил̄* (Варшава, 1571); *Дв̄г̄ Сл̄нци уч̄нк̄в̄εε εг̄в вид̄гли, едно на Нб̄г̄ в̄едлу(г) звычаю, и едно на(д) звычай* (Київ, 1625); *Гды хочемо продо(л)жити, на(д) старода(в)ное w(t)це(в) постановен̄іє, личачи много еще пса(л)мо(в) зостало до сп̄г̄вана, сп̄г̄шитиса кажε(м) до кон̄ца* (серед. XVII ст.); у такому разі об'єктами стають або іменники на позначення конкретних документів (*ка(ж)ды(и) з на(с) хто бы се того важить сме(л) на(д) сєε по(с)танове(н)ε мое повинε(н) будε(т) заплатити* (Дубно, 1577); *до того де(и) ко(р)чму на(д) привильεа и(х) w(t) про(д)ков̄ н̄ий(х) в том̄ же имен̄ю своε(м) аровицы збудовавши переказу им̄ в пожи(т)ка(х) ко(р)чем̄ местски(х) чиним̄* (Краків, 1588)), або абстрактні слова на зразок *воля, закон̄, звычай, право, повинност̄* тощо (*А при том̄ пан̄ Василей оповедаль, иж̄ владыка Хомский... неслыханое и непристойное безправе... учинил̄ над̄ право посполитое* (Луцьк, 1565); *и забачи(в)ши еси воли божεε и зви(р)хности н̄шое г̄(с̄)др̄ское нарушаючи поко(и) и право посполитое над̄ повин̄ност̄ свою шлахет̄ськую чого са николи ка(ж)дому чинити*

и допуцати не годило (Варшава, 1571); *Іоанъ... над волю родичов... до монастира утѣкъ* (Решетилівка, 1670); *Константинъ дознавши зрады его над обѣтницу свою, казалъ его забити* (к. XVII ст.).

Власне, просторова семантика, поширювана на випадки, де об'єкт розташований над чимось, згодом активно поширювалася на ситуації, у яких об'єктом стають абстрактні іменники, що й сприяло формуванню нових об'єктних «значень» та «підзначень» прийменника *над*. Схоже трапилося, вочевидь, і в тому разі, коли аналізований прийменник реалізує часові та кількісні відношення. Зокрема, у межах кількісних відношень прийменник *над* у конструкціях з іменниками у знахідному відмінку вказує на:

а) кількість, яку перевищують: *тогда над тую пятнадцат человекое еще трех человекое, на суполной службе а дверищих целых, в той же суме пенезей... маем ему, под таким же обовязаньем нашим поступити и в моц подати* (Марковичі, 1567); *которые еслибы що бо(л)ше на(д) м' золоты(х) выдали а... вѣрне млы(х) брати(и) поко(р)не прошу и пилно жадаю... ра(ч)те на ни(х) мл(с)ти бачене с ты(х) мѣръ же нини на мене мають* (Лопушна, 1598); *Протожъ хтокольвекъ... хочеть зверхность папезскую бурити, барзо ся ошукиваетъ на томъ, а то довнимаючы, жебы канонувъ Никейского собору не было большей надъ оную двадѣцать, одъ Кирила посланыхъ* (Вільна, 1599); *У футоръ показалось зъ стадними коней... зъ протчимъ поголовемъ 210, а браку винято надъ сее число 18* (1727);

б) перевищення міри чи ступеня чогось: *ты дей по смерти его... люди в незвычайные подводы выгонати и работи над повинности их вѣтѣжливые робити... кажешъ* (Вільна, 1552); *если не забави(л) инде игра(н)емъ, или дома са вблени(л), или на(д) по(т)ребу спалъ, и затымъ бы до школы не пришо(л). довѣдатиса все(з), и привести его маю(т)* (Львів, 1587); *Урожай Богъ далъ надъ сподѣванье* (I пол. XVII ст.); такі конструкції часто ставали стійкими словосполуками, наприклад: *надъ все, надъ мѣру, надъ надѣю, надъ чергу* тощо: *если хто Бгѣ послѣдуетъ, беспечнымъ зѣвше естъ, и стыхъ мѣръ Бгѣ мовить на(д) все прекладати повинни естесмо* (Єв'є, п. 1616); *тые гори которы(х) є(м) са(м) до(з)налъ великими на(д) мѣру снѣгами опываю(т)* (Київ, поч. XVII ст.); *але пото(м) за нѣжкими новинами того зъездѣ w(т)мовлено, а в дорогу ехати казано, надъ надѣю прѣдко* (Острог, 1598 – 1599); *Костюка над чергу съ попелом выгнали* (1561).

Щодо часових відношень, то йдеться про перенесення «вертикальної локалізації об'єкта вище від орієнтира» (Вихованець 1980, с. 171) на горизонтальну (часову) площину, тобто прийменник *над* вказує або на час, що передує певній частині доби (найчастіше вечору): *то пак... того(ж) дня в недѣлю правѣ вже над вечеро(м) ты не маючи до него никоторое по(т)ребы... того вра(д)ника... заби(л)* (Володимир, 1572); *А для тогѣв на(д) вечеро(м) по(з)нѣ показуетсѣ им' жебы всѣхъ посполу засталъ* (Київ, 1637); *Над вечер гнал Исай Личенко быка*

полового (Бориспіль, 1697); *Пришедши он Мирун в тую хату, в которой мешкали, якоби над вечори, вчинилисмо перший грѣх телесний* (1702); або на час, що настає після певного терміну, перевищує його: *Върою и сама Сарра мѡ(ц) до задержана настѣна взала, и над слѣшній часъ вѣкѣ оуродила* (Київ, 1637); *леч же их мл. панове обывателе воеводства Волынского не толко в недел две менованого подымного не отдавали и, не ведати, для якое причины... над часъ в лѣвѣдум менованый, давно проминулый, не отдают и до тых час отдать не хочутъ* (Луцьк, 1649); *Оний повѣренний... имѣетъ противной сторонѣ, сколько надѣ тотъ срокъ... заплатитъ* (1743). Водночас прикметно, що семантика переважання над чимось зумовлювала й формування специфічних часових «значень» прийменника *над*, зокрема він вказував на тривалість певної дії: *Того же року августа на(д) западо(м) затмився м(с)ць на(д) двѣ години* (Острог, 1509 – 1633).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Прийменник *над* в українській мові XIV – XVIII ст. переважно засвідчений у типових конструкціях із просторовою та об'єктною семантикою. Функціонування аналізованого прийменника в конструкціях з часовим і кількісним значенням водночас вказує на розширення його семантичної структури зі збереженням ядерного значення вищості, переважання тощо. Отже, перспективи подальших досліджень полягають у глибшому вивченні конструкцій із цим прийменником, зокрема їх функціонування в діалектах і різножанрових текстах сучасної української літературної мови, аналізі можливих зв'язків таких конструкцій із відповідними конструкціями старочеської та старопольської мов.

Література

- Арполенко, Г. П., Грищенко, А. П., Німчук, В. В., Русанівський, В. М. & Щербатюк, Г. Х. (1983). *Історія української мови. Синтаксис*. Київ, 504 с.
- Бевзенко, С. П., Грищенко, А. П., Лукінова, Т. Б., Німчук, В. В. & Русанівський, В. М. (1978). *Історія української мови. Морфологія*. Київ, 539 с.
- Безпалько, О. П. (1960). *Нариси з історичного синтаксису української мови*. Київ, 236 с.
- Вихованець, І. Р. (1980). *Прийменникова система української мови*. Київ, 286 с.
- Гайда, О. М. (2015). *Грамматика та семантика прийменника в українській мові XVI–XVII ст. (на матеріалі документів Львівського ставропігійського братства)*: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Івано-Франківськ, 289 с.
- Гайда, О. М. (2025). *Прийменник в українській мові XVI–XVII ст.* Тернопіль (рукопис).

- Гумецька, Л. Л. (1960). Первинні прийменники і їх синтаксичні функції в українських грамотах XIV – XV ст. *Дослідження і матеріали з української мови. Т. 3* (С. 37 – 51). Київ.
- Колодяжний, А. С. (1960). *Прийменник*. Харків, 168 с.
- Кучеренко, І. К. (1973). Лексичне значення прийменника. *Мовознавство. № 3*. С. 12 – 24.
- Слинько, І. І. (1968). *Дослідження з історичного синтаксису української мови за пам'ятками XIV – XVIII ст. (місцево-просторові звороти)*. Львів, 112 с.
- Слинько, І. І. (1973). *Історичний синтаксис української мови*. Київ, 213 с.
- Тимченко, Є. (1926). *Вокатив і інструменталь в українській мові*. Київ, 119 с.
- Тимченко, Є. (1928). *Акузатив в українській мові (з української складні)*. Київ, 101 с.

Джерела

- КІСУЯ – *Картотека «Історичного словника українського язика»*. Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).
- КСУМ¹⁶⁻¹⁷ – *Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»*. Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).
- ССУМ – *Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.* (1977 – 1978): у 2 т. Київ: Наукова думка. Т. 2. 592 с.
- SP – *Słownik polszczyzny XVI wieku* (1984). Wrocław: Ossolineum. Т. XV: Mor – Nałysion. 648 s.
- SSP – *Słownik staropolski* (1965). Wrocław – Warszawa – Kraków. Т. V, z. 1(25): Na – Naporliwy. 80 s.

Стаття надійшла до редакції 18.10.2025 р.

Прийнято до друку 11.11.2025 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Лєснова В.В.